

Жусуева С.К., Бактыбек кызы Н.

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
КӨРКӨМ ДЕТАЛДАР**

Жусуева С.К., Бактыбек кызы Н.

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ДЕТАЛИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА**

S.K. Zhusueva, Baktybek kyzy N.

ARTISTIC DETAILS IN THE WORKS CHYNGYZ AITMATOV

УДК: 800. (014):894.34

Бул макалада залкар жазуучу Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм деталдар, символ-деталдар, портреттик деталдар жана алар аркылуу чыгарманын идеялык жүгү талдоого алынды.

Негизги сөздөр: көркөм деталдар, чыгарма, залкар жазуучу, символ, повесть.

В данной статье анализируются художественные детали, детали-символы, портретные детали, а также через них проанализированы идейные нагрузки произведений великого писателя Ч.Айтматова.

Ключевые слова: художественные детали, произведение, великий писатель, символ, повесть.

This article analyzes the artistic details, symbols, portrait details, and through them analyzed the ideological load of the works of the great writer Ch. Aitmatov.

Key words: artistic details, a work, a great writer, character, story.

Көркөм адабият – адамдын ыйман – жанын тазартып, дайым жамандыкка каршы күрөшүп, жакшылыкты даңазалаган өзүнчө бир кең дүйнө. Адабият – бардык искусствонун ичинен адам көңүлүнө эң бир узак уялаган сөз өнөрү. Адам баласы жаралгандан баштап, бүгүнкү күнгө чейин легенда - мифтердин, макал-лакаптар, санат-насыяттардын атадан балага, муундан-муунга айтылып келе жатышынын негизги себеби да ал чыгармалардын ар кандай доордогу алдыңкы адамдардын мүдөө – тилегин чагылдыргандыгынан улам болуп отурат. Көркөм чыгарма ар кандай курактагы, ар башка кесиптеги, ар кыл мүнөздөгү адамдардын баарына бирдей түшүнүктүү. Мына ушул карапайым адамдарга жугумдуулугу, элестүүлүгү менен ал искусствонун башка түрлөрүнөн айырмаланат. Адабият жөнүндө сөз кылганда, сөзсүз, окурмандын көз алдына Айтматовдун алп элеси тартылат. Таланттуу жазуучу Ч.Айтматов түзгөн көркөм дүйнө – доор, мезгил менен жарышса арыбас, кылым жүгүн аркалаар кажыбас, ажайып дүйнө. Ага бир кайрылуу менен моокумуң канып, айтар сөзүң аягына чыгып калбайт. Жазуучунун чыгармалары ар дайым делебеңди козгоп, ой-кыялыңды козутуп, улам жаңы, башта анча элес алынбаган жактары менен

көрүнүп, жан-дүйнөңдү арбап, аң-сезиминди бийлеп турат.

Чыңгыз Айтматов – оригиналдуу, өзүнчөлүктүү, ошону менен бирге эле татаал стилдеги психолог сүрөткер. Анда адамдын кулк-мүнөзүнө, ички дүйнөсүнө көңүл буруу, сүнгүп кирүү жана анын кыймылын ар түркүн маанилик, эмоционалдык жактан каныккан тышкы деталдарда берүү чеберчилиги жуурулушуп кеткен.¹ Чындыгында, жазуучунун кайсы гана чыгармасын албайлы, деталдарды өз орду менен биринчи деталь менен кийинки деталь байланышып кайра кызыгууну жаратат. Деталь (фр. майда) -көркөм чыгарманын майда бөлүкчөсү. Ал өзүнчө чыгармада маанилик жана идеялык-эмоциялык жүк көтөрүп турат да, авторго сүрөттөп жаткан окуяны, көрүнүштү, каарманды кайталангыс индивидуалдуулукта ача билүүгө көмөктөшөт. Деталь сырткы көрүнүш, белги, кийим, шарт-жагдай, жүрүш-туруш, кыял-жорук болушу мүмкүн, ошондой эле каармандардын, автордун речинде берилиши ыктымал. Маселен, Айтматовдун «Ак кеме» повестинде бир эле майда учурда (деталда) Баланын атасы ак кемеде экени айтылып өтөт, же «Биринчи мугалимде» кош теректи сүрөттөгөн чакан деталь бар. Мындай деталдар чыгармадагы идея, тема, каармандардын образы менен байланышат. Деталь ар түрдүү методдордо, ар кыл усулда жана жазуучунун чеберчилигине, стилине жараша түрдүүчө жаралат. Символ (гр. шарттуу белги) – бир көрүнүштү, окуяны, нерсени билдирүүчү шарттуу белги. Символдор турмушта жана адабиятта өтө узак мезгилдерден бери эле колдонулуп келе жатат. Мисалы, көгүчкөнтынчтыктын, арстан-күчтүүлүктүн символу. Ар кыл түстөгү гүлдөрдүн өз өзүнчө маанилери бар. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында жанаша өскөн эки терек же оргуп чыккан эки булак-сүйүшкөн эки жаштын өлбөстүгүнүн символу. Символдорду туура пайдалануу, аны көркөм деталдан чоң образ деңгээлине көтөрүп чыгуу жазуучудан көп чеберчиликти талап кылат. Мисалы, Чыңгыз Айтматовдун

¹ Айтматов Ч. Чыгармалардын сегиз томдук жыйнагы. - Б., 2009.

«Ак кеме» повестинде көлдө сүзүп жүргөн кеме-сезимтал, наристе баланын романтикасы үчүн актыктын, тазалыктын символу. Ал эми дүрбүнүн да символдук мааниси бар. Эгер ал Орозкулдун, Момундун же Сейдакматтын колунда болсо, жөн гана алысты жакындатып же жакынды алыстатып көрсөтүүчү буюм катары кызмат кылмак, а бала үчүн ал буюмдук (дүрбүлүк) функциясынан өйдө көтөрүлүп, предмет-символ деңгээлине жетет, башкача айтканда, турмушту, адамдарды, алардагы карөзгөйлүк менен адилеттүүлүктү даана көрүүгө жардам берет. Повесттеги баланын образы да белгилүү даражада символдук образ.²

Деталь анын ичинде символдор Айтматовдун чыгармаларынын көпчүлүгүндө кеңири орун алган. Алгач «Саманчынын жолу» повестин алсак, Субанкул менен Толгонай үйлүү-жайлуу, бала-бакыралуу болуп, эл катары жашап калышат. Экөө баш кошкон күнү «Саманчынын жолун» көрүшкөн. Арадан убакыттар өтүп Толгонай «Саманчынын жолун» экинчи жолу көргөндө, баягы тилеги ишке ашканына сүйүнүп, жакасын кармайт. Үчүнчү жолу Толгонай аны небереси Жанболоттун колунан жаңы буудайдын унунан нан жегенде көрөт. Ортодо согуш алааматы жүрүп, Толгонай бүткүл үй-бүлөсүнөн ажырап, жалгыз карманары Алимандын баласы Жанболот болуп калат. Он үч жаштагы өспүрүм Бекташ комбайнчыга жардамчы болуп иштеп жүрөт. Демек, «Саманчынын жолу» согуштан кийин кайрадан жергебизге келген токтолуктун, берекенин концепциялык символ-деталы болуп эсептелет. Мындан башка да жекече мүнөзгө ээ деталдар кездешет. Ошолордун бири- Касым армияга узаарда районго чейин минип барган Сары жоргонун эртеси жайдакталып жетеленип келиши. Бул жоопкерчилик замандан бери келаткан символ-деталь. Ал Касымдын келечек тагдыры жөнүндөгү жаман сезимтүүмдү элестеткен символ-деталь катары колдонулган. Согуш майданында жүрүп, тагдыр чечүүчү тапшырма алып, өлүмгө бараткан Майсалбектин апасына жазган каты советтик жоокерлердин эрдигин, Мекенге берилгендигин көрсөткөн символ-деталь.

Кийинки повести «армандуу сүйүү баяны» аталган «Делбиримди» алсак. Кокустан «жолдон тапкан» (колхозго шифер тартып баратып, Илияс Аселди жолуктурат) сүйүүсүн өзүнүн алабарман, шашмалыгы жана өжөр мүнөзүнүн айынан «колдон түшүрүп» талкалап алган жигит ошол армандуу тарыхты Памирге баратып (Ошко чейин журналист менен поездде бир купеде келет), ага айтып берет. Повесттин «Тополек мой в красной косынке» деген орусча атын кыргызчага которгондо «Кызыл жоолук жалжалым» болуп чыгат. Бул сөз өзүнчө идеялык-көркөмдүк жүк көтөргөн көркөм деталдын ролун аткарат. Аны Илияс мерчемдүү

учурларда ырдагы рефрен сыяктуу кайталап айтуу менен ичиндеги арман-күйүтүнүн бардыгын ошого синирип жиберет. Бул чыгарманы баштан аяк коштогон концептуалдык деталь.

Мындан башка да жеке мүнөзгө ээ башка майда деталдар да бир топ бар. Ч.Айтматов Л. Толстой өңдөнүп «көз оюнуна» («игра глаз») абдан маани берет. Илияс Аселди жүк машинесинин кабинасына отургузуп, жолдо кетип бараткан кезде бир маалда аны «кыңая карайт», ошондо «көздөр чагылыша түшөт». «Ал кандай ойдо баратканын ким билсин, бирок, көзү жалжылдап, жүзү жаркын», - дейт Илияс. Кыз үйүнө келип, машинадан түшүп, «каалгага жете бергенде Асел бир кылчайып, жигитке жалт карайт». Бул жерде көз деталы кыздын жан-дүйнөсүндө жүрүп жаткан «ал-абалды» баамдоого мүмкүндүк берет. Илияс Аселди биринчи жолуктургандан кийин такыр тынчы кетет. Аны унута албай, күнү-түнү көзүнө элестей берет. Ошондогу жигиттин жан-дүйнө сезими: «Тал чыбыктай буралган кымча бел, каерден көрүнөр экен, кызыл жоолук жалжалым!» деген мүнөздөмө менен берилет. Илиясты автобазада иштеген Кадича аттуу диспетчер аябай жактырат, жолуга калганда ага тийишип, жолун тосо калып жүрөт. Бир жолу диспетчердин бөлмөсүнө кирип «экөө төш тиреше түшөт». «Ал далысын эшикке жөлөп, кайкая турган экен. Кирпик артынан көздөрү күйүп жанат»-дейт Илияс. Ал эми рейс графигин бузуп, Илияс Аселди издеп жөнөп, бирок аны үйүнөн да, фермадан да таппайт, дал ушул учурда бушайман болуп, машинасын токтотуп коюп, чалкасынан жаткан Илиясты машинасынын изин кууп, Аселдин өзү издеп келиши - бул кыздын Илияска карата көңүл маанайын (анын кудаланган жери бар болгон, жакында күйөөгө кетүүгө тийиш) айгинелеген маанилүү деталь.

Ошентип, Илияс Аселди кабинага отургузуп алып, көлдү көздөй «учуп баратат». Жолдо алар бир нече көрүнүштү байкашат. «Эски күмбөздө конуп отурган кулаалы катуу бараткан машинадан чочуп учуп, «жел сыдыра» жарыша сапылдады». Бул сүрөттөө-деталы Аселди алмак болгон жигиттин аракетин элестетет. Андан кийинки көрүнүш: «Жолдо бараткан эки атчан ойт берип, четке чыгышты да, машина менен жарыша чабышты. «- Эй токто!» - деп аттарын камчыланып кыйкырышты». Бул деталь кыз ала качып бараткан Илиястын куугунчулары сыяктуу элестейт. Машинасын көл жээгине токтотуп коюп, экөө кечки пейзажга суктана карап турушту. Көл сулуусу ак куулар көрүндү. Ошондогу Илиястын сөзү: «Экөөбүз кабинадан чыкпай үнсүз отурдук: - Тээтиги жээктеги шыптары көрүнгөн тамдарды карагын, ошол - автобаза. Бул болсо, - деп кабинаны айландыра көрсөттүм, - бул болсо экөөбүздүн үйүбүз. Асел көзүмө кадала элжиреп тиктеди да, көкүрөгүмө боюн таштап, кучактап алып, ыйлап да, күлүп да жиберди». Деталь Аселдеги кош сезимди тастыктап турат. Ал ыйлады, анткени, качкан

² Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. А-Я. - Бишкек, 1994. - 84-бет.

кыз, күлдү, себеби, өз сүйүүсүн тапты. Мезгил өтүп, Асел ажырашуудан кийин кайрадан Илияска жолукканда селейе катып, алая тиктеп турат. Илиястын алып кетүү тууралуу сунушуна Асел «жашылданган көздөрүн ала качуу» менен жооп берет. Ошентип, Чыңгыз Айтматов «Кызыл жоолук жалжалым» повестинде «көз» деталына бир нече ирет кайрылат да, бардык убактарда өз максатына жетет. Деталь идеялык-көркөмдүк жүк көтөрөт. Жогорудагы эки чыгарманы алсак, «Саманчынын жолу» чыгармасында символ-деталь көбүрөөк колдонулган болсо, «Делбирим» повестинде эң көп «көз» деталын орундуу пайдалангандыгын байкадык. Демек, ар бир чыгармасында окшош деталды эмес көркөмдүгүнө, окуянын өнүгүшүнө ылайыктуу колдонулган. Бул дагы бир ирет чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттырат.

Пейзаж (фар. мекен, жер) – көркөм адабий чыгармаларда жаратылыш көрүнүштөрүн, табияттын көркүн сүрөттөө. Жазуучу пейзаждык сүрөттөөлөрдү жазуу менен табият көрүнүштөрүнө карата өз мамилесин билдирет, жалпы чыгармадагы окуянын жүрүшүнө олуттуу таасир киргизет, каармандардын ички сырын, мүнөзүн ачууга жардам кылат.³ Пейзаждык-сүрөттөө деталдарды «Ботогөз булак» аңгемесинен байкоого болот. Мындагы эң негизги деталь - Кемел менен сакманчы кыз экөө ат койгон ботогөз булак. Ал өспүрүм курактан өтүп калган бала менен кыздын көзү ачылбай калган сүйүүсүн символдоштурат, пейзаж-сүрөттөмө деталы аркылуу Кемелдин сакманчы кызга болгон жан-дүйнө сыры ачылат.

Ошондой эле, Айтматовдун «Гүлсарат» повестинде пейзаж-деталдар көп кездешет. «Картаң адам менен карыган ат». Бул фраза маанилүү көркөм деталь милдетин аткарат. Танабайдын өмүр-тагдыры менен Гүлсары жоргонун тагдыры окшош. Жылкычы өз жашоосунун гүлдөө мезгилин Гүлсары менен бирге өткөрүшү, адам жана адамдын канаты жылкынын тарыхы «карыган адам, картаң ат» деген деталдык мүнөздөмө менен сүрөттөлөт.

Портрет (фр. сүрөт, көрүнүш) – чыгармадагы каармандын сырткы өң-түсүнүн, кебете-кешпиринин, кийим-кечесинин, жүрүш-турушунун, кылык-жоруктарынын сүрөттөлүшү. Жакшы жазылган портрет ар-

кылуу каармандардын образы ачылат, адамдын тышкы көрүнүшүн сүрөттөө аркылуу автор анын ички жан дүйнөсүнөн кабар берет. Ч. Айтматов “Эрте келген турналар” повестинде башкарма Тыналиевдин портретин төмөнкүдөй сүрөттөйт: “Аскерден кие келген боз шинели үстүнөн түшпөгөн, көк тумагы башында, асынма сумкасы капталында, өзү жаш болсо да, караганы катаал, кабагы түнт, кабыргасы кем капталына кыйрандай баскан, бет отунун сөөгү чыгып, арыктап калган...”⁴.

“Ак кеме” повести өтө маанилүү көркөм деталь менен ачылат: “Бул баланын эки жомогу боло турган. Бири-жан билбеген өз жомогу, экинчиси-таятасынан уккан жомок. Акырында алардын бирөө да калбады”. Чыгарманын сюжети мына ушул деталь-формулануу чечмелөөгө арналган. Балага байланыштуу автор кеңири сүрөттөө деталын колдонот. Ал башында да экөө: өзү жана дүрбүсү, кийин таятасы портфель сатып берген соң үчөө болду. Мына ушул “үч” цифра-деталы абдан маанилүү, анткени, чыгармада “үч” деген ыйык цифра-символунун терең олу-мазмуну повестин бүтүндөй тутумун камтыйт.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм деталь-маанилик жана психологиялык каражат деп аталат. Айтматовдун чыгармаларында пейзаж – активдүү “_олу_н”, жандуу “_олу_н”, ар кандай “мүнөздө” сүрөттөлөт. Чыгармалар баштан-аяк деталдар менен курулат. Чыгарманын аталышы да, андагы катышкан каармандардын жүрүм-туруму, мүнөзү, бири-бирине болгон көз караштары, жөнөкөй гана чымчыктын учушунан баштап окуянын кандай болуп чечилишине карабастан деталдардын курулушу чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттырат. Психологиялык көркөм анализ жазуучунун чыгармачылыгынын эң күчтүү жагы олу менен көркөм пейзаждын чебери экендигин көрсөтүп турат.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. - Б., 2014.
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. - Б., 2009.
3. Тыныстанов Н. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы символдордун идеялык-көркөмдүк кызматы. - Б., 2014.

³ Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. - Бишкек, 2014. - 70-бет.

⁴ Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. - Бишкек, 2014. - 70-бет.

Рецензент: к.филол.н., доцент Жороев И.М.